

16. Ленін В.І. Завдання пролетаріату в нашій революції // Повне збір. творів. Т.31.
17. Карр Э. История Советской России. Большевицкая революция 1917–1923. – М., 1990. – Кн. 1.
18. Кропоткин П. А. Революционная идея в революции (1913) // <http://www.avtonom.org/index.php?nid=1009>
19. Кропоткин П. А. Хлеб и воля (1892) // <http://avtonom.org/lib/theory/kropotkin/hleb.html>
20. Волин В. Неизвестная революция, 1917–1921 // <http://spb-anarchists.anho.org/volin2-2-01.htm>
21. Рабочим, солдатам и крестьянам! Воззвание II Всероссийского съезда Советов рабочих и солдатских депутатов // Декреты Советской власти. – М., 1957. – Т. 1.
22. Ленін В.І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Повне збір. творів. – Т. 37.
23. Махно Н. Воспоминания. Под ударами контрреволюции (Апрель – июнь 1918 г.). – Париж, 1936. – Кн. II.
24. Мирошниченко П.Я. Культура русского и украинского крестьянства конца эпохи феодализма (1760–1861 гг.): Учеб. пособие. – Донецк, 1999.
25. Герасименко Н. В. Батько Махно. Мемуары белогвардейца // <http://www.makhno.ru/lit/Ger/ger.php>
26. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В.Данилова и Т.Шанина. – М., 2006.

Summary

The article examines methodological potential of N.Luhman's system theory for the sociological analysis of N. Makhno's insurgent movement in 1917–1920. The author comes to the conclusion, that the Ukrainian peasantry was inclined to support anarchists, but not bolsheviks. However traditional rural communities were not ready to anarchist modernization of a society.

В. М. Чоп

ПОЛІТИЧНА ПРОГРАМА МАХНОВСЬКОГО РУХУ

У даній статті автор ставить собі за мету дослідити розвиток політичних поглядів махновських повстанців протягом 1917-1921 рр. та висвітлити зміст й головні ідеї їх програмних документів. Дана тематика на сьогоднішній момент є дослідженою недостатньо й привертала увагу істориків лише в 20–30-і роки ХХ століття з усіма притаманними радянській історіографії ідеологічними упередженнями й недоліками [1].

Політична програма махновців головним чином виконувала традиційні функції політичних програм, виступаючи елементом політичної репрезентації і з'єднуючої ланки між масами та політичною доктриною. Проте, водночас махновська політична програма мала кілька особливостей, на яких варто заострити увагу.

По-перше, махновський рух був не партією, а конгломератом кількох лівих угруповань, і хоча анархо-махновці домінували у керівництві ним, діяльність союзників наклала помітний відбиток на форму і зміст програмних документів, надавши їм синтетичного характеру.

По-друге, історія появи політичної програми махновців різко відрізняється від подібного етапу в історії більшості політичних сил. Їх програмні документи були розроблені заздалегідь, до подій 1917-1921 рр. Махновський рух не мав ні передреволюційної історії, ні мирного часу на виторення власного програмного забезпечення. Вже поставши значною військово-політичною силою, він повинен був усвідомити себе і своє призначення в історії. Анархо-комуністична доктрина, якої дотримувалися лідери руху, виявилася невідповідною умовам оточуючої дійсності, і важливим завданням руху стала потреба її реформування.

По-третє, на вироблення і, насамперед, на час появи повстанських програмних документів значний вплив справили фактори важкої військової обстановки та нестачі інтелектуальних сил.

Говорити про факт появи цілісної програми можна лише з жовтня 1919 р., коли було оприлюднено Декларацію Революційної Повстанської Армії України (махновців), тобто більше ніж через два роки від початку махновської історії. Проте оцінку темпів розвитку махновської політичної думки треба давати з урахуванням вищенаведених обставин. З огляду на ту кількість проблем, що їх треба було здолати, поява Декларації виявиться не запізнілою, а навіть навпаки.

Спочатку є сенс визначити, який вплив на створення ідеології руху чинив його лідер – Нестор Махно, якого, нагадаємо, його сучасник, письменник В. Короленко, характеризував як “середній вивід українського народу” [2, с.200]. Так от, анархісти поділяли революції на “політичні” та “Соціальну”. Результатом “політичної” революції є зміна пануючої в державі еліти, але сам принцип державної влади при цьому зберігається. “Соціальна” ж має наслідком перехід до нового принципу суспільної організації – Безвладного і може, за активної участі мас, вирости з політичної. Н. Махно вирішив довести революцію до її логічного фіналу, або хоча б до такого стану, коли б

зберігалася надія на її задовільний результат. Його мрією стала побудова нового суспільства в новій країні, що живе за іншими, відмінними від решти світу законами.

Ідейний пошук врешті-решт привів Н. Махна до власної системи поглядів, яку він називав анархо-комунізмом “бакунінсько-кропоткінського напрямку” [3, с.125], що свідчить, однак, не про необізнаність Н. Махна щодо принципових розбіжностей теорій М. Бакуніна і П. Кропоткіна [3, с.125], а про здійснену ним спробу їх синтезу. При цьому вплив на нього найближчого оточення і особливо “міських” анархістів можна вважати мінімальним, за небагатьма винятками. “На Україні є лише три анархісти – я (себто Н.Махно – В.Ч.), Аршинов і Ольга Таратута” [4, с.159]. Саме в Петрі Аршинові Н. Махно знайшов свого однодумця, що дає підстави говорити про своєрідний ідеологічний дуумвірат 1919-1920 рр. Вплив П. Аршинова на Н. Махна був хоч і помітний, але не вирішальний.

Іронія історії полягає в тому, що, отримавши владу, доктринерам часто доводиться робити якраз протилежне від бажаного. Авторитет класиків анархізму в поєднанні з відчуттям недостатньої освіченості тиснули на Н. Махна важким тягарем протягом всього його життя. Прояви показової приязні Н. Махна до “міських” анархістів, що в 1919 р. приїздили до Гуляй-Поля, палкі їх запрошення [5, с.23] пояснюються надією “Батька” з їх допомогою заігнувати селянство підтримати “чистий” анархо-комунізм. Коли ж цей задум зазнав невдачі, “міський” анархізм викликав у Н. Махна гнівне розчарування: “Тоді я не міг навіть припустити, що вони в більшості звичайні базіки” [6, р.104].

Гуляйпільський “Союз бідних хліборобів” (1905-1917 рр.) був політичним передвісником “махновщини” й тримався доктрини П. Кропоткіна. Її тези про необхідність негайного переходу до безвладного суспільства через здійснення соціальної революції спиралась на архаїчні пласти світогляду селянства. Проте саме домінування селян серед учасників “союзу” привело до появи деяких оригінальних ідей, своєрідних зародків махновської ідеології. Це критика столипінської реформи, що руйнувала сільську общину [7, с.149], і ототожнення себе з “правнуками запорожців” [8, с.13], здатними домогтися соціальної справедливості.

Н. Махно розпочав корекцію анархічної доктрини на серпневій нараді Гуляйпільської групи анархо-комуністів 1917 р., аби за допомогою цього маневру забезпечити виживання руху. Анархісти зобов'язалися знаходитися разом з масами (тобто, селянами) в будь-яких подіях, навіть в не анархічних [9, с.10]. Подібний метод, що вимагав організації та ідейного керівництва, ніколи раніше анархістами не застосовувався. Посилення дієвості анархістської організації робило її схожою на політичну партію, і діяльність ГГАН відразу стала піддаватися критиці з боку інших анархістів. Першою з критикою цих ухилів виступила М. Никифорова, лідер Олександрівської федерації, делегація якої прибула в Гуляй-Поле на кілька днів, починаючи з 29 серпня 1917 р. [10, с.61].

Починаючи з літа 1917 р., тривога за майбутнє ніколи не залишала керівництво руху, яке усвідомлювало своє становище на кшталт своєрідного анархістського острова, оточеного морем недоброзичливців. Спочатку якісь надії покладались на авторитет П. Кропоткіна, який мусив закликати анархістів перенести центр організаційної роботи на село, поки ним ще не встигли оволодіти осередки різних політичних партій [11, с.20]. Подібна перспектива означала поразку Соціальної революції. Передчуття справджувалися. П. Кропоткін мовчав, і тому, починаючи з кінця 1917 р., у всій зовнішній політиці махновського руху провідним стає принцип: вступати в союз з більш слабкими, на махновський розсуд, політичними силами проти більш потужних. Махновці вперше оперлись на нього взимку 1917 р. під час конфлікту УНР з РРФСР.

Іншою базовою ідеєю махновської програми стала продукована особисто Н. Махном ідея “вільного району”, власне ідея махновської незалежності. Вперше Н. Махно проголошує її в липні 1918 р., після свого повернення з вимушеної подорожі Радянською Росією [12, с.51]. Ідея ця була наслідком спостережень Н. Махна за розвитком революційного процесу та особистих вражень від спілкування з такими політиками, як В. Ленін, Я. Свердлов та П. Кропоткін [21, с.162]. Махно дійшов висновку, що реальним продовженням революції буде, всупереч надіям, не перехоплення політичної ініціативи анархістами, а подальше посилення комуністичної держави, що, в свою чергу, відсувало прихід соціальної революції на невизначений час. Виходом із ситуації Н. Махну бачилась можливість збереження її тенденцій в межах значного територіально й незалежного від оточуючих його політичних утворень району, котрий і належало створити. Крім цього, ідея “вільного району” не суперечила вченню П. Кропоткіна про реальну федерацію держав колишньої Російської імперії і про дрібні держави як політичну форму, що передуює анархічному устрою.

Такий погляд на революційний процес підводив до ще одного принципу політичної стратегії повстанців, починаючи з 1919 р., – ідеї “єдиного революційного фронту”, союзу соціалістичних “радянських” партій. Крім військового посилення революційної території, подібний альянс, на думку Н. Махна, мав полегшити боротьбу з підпорядкуванням Рад бюрократичному апарату, яку доцільніше вести зсередини “єдиного революційного фронту”. Але для цього співробітництво

соціалістів повинно бути рівноправним. Використавши вже добре відому ідею створення коаліційних блоків, махновці ставили її у специфічне відношення до існуючої системи влади, коли захоплення останньої було принципово неможливим. Н. Махно фактично зробив соціальний винахід, що в умовах політичної конфронтації мав добрі потенційні перспективи. Зазначимо тут, що розробка моделей майбутнього постреволюційного суспільства на початок XX ст. стала для анархістів вже традиційною справою. Розповсюджені, передусім в публіцистиці, запевнення, що анархісти відкидали абсолютно всі види влади є наслідком, з одного боку, нерозвиненості термінології анархізму, а з іншого, прямою її вульгаризацією.

Отже, головною рисою махновського різновиду анархізму (“українського анархізму”) була нова тактика у ставленні до влади. Селянський прагматизм підказував махновцям, що повна ліквідація влади неможлива. На цьому ґрунті виникла нова проблема. Як організувати контроль за владою, щоб вона не заважала анархічним перетворенням і поступово не переродилася в “державну”? На практиці махновці виступили за використання в запропонованій ними соціальній моделі органів суспільної влади. Суспільна влада з її інститутами і нормами визнавалась як елемент суспільної самоорганізації, самоврядування і як елемент самозахисту вільного суспільства.

В ідеалі новітня система влади уявлялася створюваною знизу шляхом добровільного делегування повноважень по вертикалі і вільних виборів представників, обмеженою в своїй компетенції, здатною виявляти і враховувати інтереси всіх індивідуумів, їх соціальних об'єднань і суспільства в цілому. Гадалося, що суспільна влада буде активно використовувати референдуми й опитування, діяти шляхом переконання. Важливим компонентом даної концепції був зворотний зв'язок можновладця і підвладного, тимчасовість і взаємозаміна їх суспільних ролей. Важливо, що подібна владна структура не мала характеру силоміць впроваджуваної на місцях. Головним критерієм, що визначав, яка саме владна система постане у “вільному” районі, були рішення з'їздів місцевих рад. Багатопартійність цих з'їздів давала можливість альтернативного вибору. На II районному з'їзді Рад (лютий 1919 р.) селянські делегати дали згоду на впровадження запропонованого махновцями “вільного радянського ладу” як такого, що найбільш відповідав їхнім вимогам [13, с.86].

Анархісти-ідеологи були заручниками доктрини зверхності народного волевиявлення, вони не могли контролювати його. Анархісти плекали надії, що пропаганда ідей свободи й успіхи окремих економічних осередків анархізму утримають делегатів селянських з'їздів у лоні їх вчення. У цьому відношенні характерна позиція В. Воліна, керівника реввійськради РПАУ(м): “Якщо сьогодні, після всього що сталося, селяни прийдуть на з'їзд контр-революціонерів і монархістів, тоді... справа всього мого життя була суцільною помилкою. І мені нічого не залишиться, як вибити собі мозок з револьвера, який ви бачите на столі” [14, р.607]. Нагадаємо, що саме на IV районному з'їзді була схвалена Декларація РПАУ(м) – головний програмний документ руху.

Перший нарис махновської політичної концепції з'явився в травні 1919 р., коли в Гуляй-Полі вийшла друком брошура Н. Махна і П. Аршинова “Чого добиваються повстанці-махновці?”, текст якої був паралельно видрукований в газеті “Путь к свободе” [15]. Це був своєрідний етап у написанні головного програмного документа – Декларації РПАУ(м), положення якої розроблялися членами Військово-революційної ради (ВРР) Гуляйпільського району з весни 1919 р. Влітку 1919 р. для остаточного перегляду і компонування проекту була створена спеціальна комісія з 4 чоловік [16]. Остаточну стилістичну обробку було доручено виконати відомому анархо-синдикалісту В. Воліну (Ейхенбауму).

20 жовтня 1919 р. на засіданні ВРР запропонований проект Декларації РПАУ(м) було прийнято. Щоправда, для набуття чинності проект ще повинен був пройти обговорення на загальних зборах повстанських частин, зборах командного складу армії й штабу. Ці заходи не вдалося здійснити через важку фронтову обстановку, однак навіть комуністичні автори визнавали, що після прийняття Декларації ВРР це було простою формальністю [17, с.51].

Теоретичні статті Н. Махна та П. Аршинова, видруковані в еміграції, дають можливість зрозуміти їх загальні погляди на революційний процес. Махновці усвідомлювали, що відразу після перемоги “безвладний лад” не постане, потрібен певний час для його побудови. Проте вже відразу після революції в суспільстві повинні з'явитися елементи анархії (наприклад, комуни), які, однак, не створюють із залишками старого устрою якихось симбіотичних структур, а, існуючи в середовищі старого устрою, поглинають його з середини, залучаючи прикладами свого економічного процвітання на свій бік маси населення. Не дивлячись на те, що боротьба анархічного принципу з залишками старого ладу буде продовжуватися невизначений час, стан перехідного періоду вже пропонувалось називати “анархією”. Її остаточна побудова могла продовжуватися будь-який час, але це вже була “анархія”, й ідеологічні вимоги досягались, хоча б на рівні підтасовки понять.

У своїх програмних гаслах махновці і більшовики формально стояли на тотожних позиціях, вимагаючи встановлення радянського устрою. Проте це поняття вони наповнювали різним

змістом. Гасло “Вся влада Радам!” було сприйняте масами в 1917 р. як намір передати владу місцевим представницьким виборним органам, але виявилось, що “диктатура пролетаріату” дозволяє входити до складу Рад лише комуністам та тим, хто їм співчував. Влада Рад обмежувалась виконанням на місцях партійних директив і вирішенням місцевих проблем на основі партійних вказівок. Фактично ради повністю втрачали самостійність і ставали органами партійної диктатури.

Махновці ж стояли на засадах повної деполітизації радянського життя. Члени політичних партій були єдиною соціальною групою, представники якої не мали права входити до складу рад, через побоювання їх перетворення на “ради партійних депутатів” [18, р.253]. Рада у махновському розумінні – повноважний і самодостатній представник місцевої влади, підзвітний виключно своїм виборцям, втручатись у діяльність якого у мирний час не мав права ніякий виконавчий орган. Єдиною вищою інстанцією, якій делегувалась місцевою радою частина її повноважень, була багатоступенєва система з’їздів рад.

Н. Махно вважав політичні партії деструктивним елементом революції. Для нього вони були лише “купками шарлатанів”, що прагнули виключно однієї мети – захоплення влади, не зупиняючись задля цього і перед злочинною політикою розколу, і відвертого нищення трудового народу [19, с.144].

Аби певним чином нейтралізувати діяльність політичних партій, махновці вважали можливим створення особливої “безпартійної” системи. Махновська ідея “єдиного революційного фронту” пропонувала співіснування в рамках однієї системи влади різних лівих політичних течій, що мали будувати нове суспільство згідно зі своїми принципами і волею місцевого населення, вирішуючи питання загального значення шляхом діалогу, а не наказу. Сутність запропонованого ладу полягала в тому, що, з одного боку, він забезпечував рівні шанси впливу на владу, з іншого, проблематичну можливість її захоплення в масштабах країни з боку будь-яких політичних сил.

Влада, що базується на місцевому самоврядуванні і виростає з нього знизу вгору через з’їзди Рад, – головний принцип концепції Н.Махна. Відмежовуючись від більшовицької термінології, нову модель суспільного устрою назвали “Вільним радянським ладом”, “при якому вся країна вкріється місцевими, цілком вільними і самостійними... самоврядуваннями трудящих” [20, с.28]. Загальною метою руху проголошувалося повне визволення трудящих України шляхом створення федерації незалежних Рад, з виконавчою владою.

Вся система махновського суспільства загалом отримувала назву “вільного співжиття” [21, с.162]. Аби влада не консолідувалася знову в єдиний організм, не створила нову бюрократію і не виступила з претензіями на керування, пропонувалася її децентралізація (галузева й територіальна). Сільські і міські об’єднання трудящих мали створювати органи з чіткими завданнями. Ці органи не мали права привласнювати собі додаткових повноважень і об’єднуватися в єдину мережу виконавчої влади. Повнотою влади мали володіти лише з’їзди органів самоврядування: районні, обласні та національні [22, с.146]. У рамках цієї системи потенційна бюрократія мусила розпорошитися по різних органах. Виконання державних законів мало замінити виконання законів громадянського суспільства. На з’їздах рад мали виникнути своєрідні конституції, які б затверджувалися делегатами.

Утопічні елементи махновської програми в своїй більшості були запозичені з творів теоретиків анархізму. Притаманна їм світобаченню віра у первісну добродорядність людини, її схильність до взаємодопомоги, здатність сприймати аргументи розуму зіграла недобрий жарт з практиками вчення, які при переході від людини загальної до людини конкретної виявили ефект зникання цих якостей. Наявність цього різновиду утопізму помітна хоча б у заявах П. Аршинова про відсутність бюрократичних нахилів серед тих трударів, яких у майбутньому місцеві громади оберуть до своїх виконавчих органів. Цілком незрозуміло, що належить робити, коли бюрократичні нахили таки виявляться і влада захоче отримати належне.

У теоретичних побудовах Н. Махна помітна відсутність дрібної регламентації майбутнього суспільства. Це теж відображення старого анархістського переконання, що “якщо народ не випрацює сам з себе цього ідеалу, то ніхто не в змозі йому його дати” [23, с.215]. Місце поваленого старого ладу мав заступити модернізований до потреб сьогодення народний ідеал, що випрацьовується “історією з глибини народного інстинкту, вихованого, розширеного і освяченого низкою... важких і гірких досвідів” [24, с.216]. Справа ж анархістів сформулювати і розповсюдити його принципи у вигляді політичної програми. Н. Махно вважав, що ради на місцях самі мають визначити форми свого існування. Але базові принципи їх соціального буття визначені ним чітко.

Після перемоги лідери руху обіцяли залишити свої керівні пости: “Ми... розчинимося в мільйонних рядах повсталого народу і станемо... до вільного будівництва нового життя”. Але умовою цього повинна була стати перемога в боротьбі з державниками за свою незалежність. Сам факт боротьби й неминучої війни анархістів з державниками вважався неминучою реальністю.

Услід абстрактним положенням Декларація викладала конкретну програму перетворень. Земельному питанню давалось досить реалістичне вирішення. Земельні закони інших режимів денонсувалися. Земля надходила в розпорядження селянських громад, які на місцях мали вирішити питання про конкретні форми землекористування. На відміну від земельного, розв'язання робітничого питання було запозичене з теорії анархо-синдикалізму. Заводи й фабрики переходили в колективну власність і повне розпорядження профспілок. Махновці залишали за собою право лише давати поради [25].

Забігаючи наперед, зазначимо, що махновська система не передбачала апарату економічного регулювання, і на її території в 1919 р. відродилися ринкові відносини. Анархо-комуністи, як прихильники економічного регулювання, нічого подібного не передбачали. В еміграції їм вдалося схилити на свій бік і Н.Махна, проте в 1919 р. погляди щодо створення контрольованого низу економічно-розподільчого центру, про які він згадує в своїх спогадах як про тогочасні [26, с.147], ним ще не поділялися, про що свідчить вже згадувана брошура.

Ще одним відступом в бік "народного ідеалу" були питання власності. Згідно з вченням анархо-комунізму, приватна власність ліквідується, і власником всього народного господарства стає все суспільство. Але через свою опору у вигляді селян махновці виступили прихильниками колективної власності на землю та засоби виробництва.

Організації майбутніх зносин з іноземними країнами відводився окремий розділ Декларації РПАУ(м). Планувалося з делегатів районних з'їздів створити спеціальну "комісію". Діяльність "комісії закордонних справ" мала носити відкритий характер і не допускати появи таємних договорів. Обговорення й прийняття рішень із найважливіших політичних питань повинно було передаватися "комісією" на розгляд екстрених з'їздів Рад [27, с.163]. "Радянські республіки" вирізнялися із махновського поняття "іноземних країн", головним чином через можливість вступу "вільного району" до їх спільноти на федеративних засадах, хоч, безумовно, і вважалися окремими державними організаціями. Зовнішньополітичні погляди махновців формувались під безперечним впливом федералізму П. Кропоткіна [28].

У майбутньому проблему існування "вільного району" у ворожому оточенні могла вирішити світова революція. Тоді сусідами махновців мали стати інші "вільні райони", подібні до махновського. У цьому випадку своє існування махновська республіка вбачала в ранзі члена федерації соціалістичних республік, керованих коаліційними соціалістичними урядами.

Якщо ж світова Соціальна революція затримувалася, тоді "вільний район" РПАУ(м) мусив де-юре не ставати окремою державою. "Махновія" повинна була отримати статус федеративного члена соціалістичної України (УНР, УСРР), але де-факто володіючого внутрішнім суверенітетом. IV пункт угоди махновців з урядом УСРР від 15. X. 1920 р. вимагав, "аби трудящим повстанського району була гарантована свобода в справі організації вільних органів економічного та політичного самоврядування, і їх договірний зв'язок з державними органами радянських республік" [29], тобто ставив вимогу внутрішньої незалежності. Крім цього, махновці зберігали власну армію і право зносин з іноземними країнами, як було зазначено в Декларації РПАУ(м), від принципів якої ніхто не думав відступати. Поставала картина односторонньої інтеграції в соціалістичну Україну. Махновці збиралися впливати на українську політику через Всеукраїнські з'їзди Рад, проте існування апарату зворотного зв'язку від центральних органів влади на "вільний район" не передбачалося.

Віроломний напад Червоної Армії на махновський район наприкінці листопада 1920 р. різко змінив мету махновської політики. Ідея інтеграції махновців в Радянську Україну змінюється ідеєю повалення комуністичного режиму. Н. Махно одним із перших зрозумів наростаючу небезпеку комуністичного тоталітаризму, заради боротьби з яким Н. Махно наважився на ще більш радикальний відступ від класичного анархізму.

Наприкінці березня 1921 р., в умовах підпілля, Н. Махно готує проект Другої декларації РПАУ(м), що був винесений на затвердження об'єднаного засідання Ради Революційних Повстанців України та Штабу армії. Текст проекту 2-ї Декларації РПАУ(м) поки що не знайдено, а та обставина, що проект був відхилений, може означати і повну його втрату. Поки що дослідникам відомі лише уривчасті перекази його змісту, наведені в мемуарах. Н. Махно дійшов висновку, що для перемоги над більшовиками в Україні має постати суспільний лад, що нічим би, крім назви, від державного не відрізнявся. Україною має керувати "Всеукраїнський ревком", який володіє урядовими функціями і є коаліцією антибільшовицьких соціалістичних партій. Встановлений ним на звільнених землях лад буде перехідним до соціалізму. Шляхом до нього буде розповсюдження "диктатури праці" і "Вільних Рад". "Диктатура праці" означала недопустимість участі в органах влади колишніх експлуататорських класів. "Вільні ради" отримували статус органів влади і нову назву "Ради під керівництвом ініціативних анархічних груп і диктатури праці". Анархічні організації мали здійснювати керівництво масами через профспілки. Власність на землю та засоби виробництва мала бути груповою й общинною. Однак більшістю РРПУ і штабу армії проект був відхилений і розкритикований вщент. Відбувся відрив ідеологічних поглядів лідера від переконань

еліти руху, яка залишалася на старих позиціях. Це був тяжкий удар для Н. Махна, який після цих подій став виявляти очевидні риси депресії [30, с.554].

Військово-політичне фіаско 1921 р. помітно вплинуло на погляди Н. Махна в еміграції. Його анархізм теж зазнав невдачі, і в 20-і роки стає помітним бажання Н. Махна повернутись до класичного анархо-комунізму, полишивши ідеї колективної власності і “ринкового соціалізму”. Проте Н. Махно залишався прихильником ідеї посилення дієвості анархістських груп. Намагаючись очолити анархістську еміграцію, Н. Махно і П. Аршинов у 1925 р. запропонували реформувати її політичні сили на махновський кшталт, одночасно розпочавши дискусію з анархо-синдикалістами щодо “перехідного періоду” після соціальної революції. Подібні ініціативи викликали конфронтацію в середовищі анархістів. Опонентом Н. Махна виступав колишній заступник голови махновської ВРР – В. Волін. Починання Н. Махна та П.Аршинова врешті-решт зазнали невдачі, символом якої став перехід їх друкованого органу “Дело труда” під контроль синдикалістів [31, с.102].

Політична програма руху не вичерпувала всієї глибини махновської ідеології. Існував ще її “тіньовий” бік, що являв собою відображення стихійних поривань учасників руху. Головний його аспект – це антиурбаністичні настрої. Наростання протиріч між Містом та Селом на початку ХХ ст. непокоїло філософа В. Соловйова, що вказував на дисгармонію в стосунках села та міста, коли останнє стало пристановищем особливої буржуазної цивілізації, увага якої концентрується виключно на задоволенні особистих потреб. “Міський елемент не пов’язаний у нас з життям землі, не бере в ній позитивної участі, він зайнятий виключно своїми вигодами. Зростання наших міст породило лише особливу буржуазну цивілізацію з її штучними потребами, більш складними, але не більш піднесеними, ніж у сільського народу. Промисловість служить не землі, а місту, і це ще була б не біда, якщо б саме місто служило чомусь доброму. Наші міста..., скоріше схожі на шкідливих паразитів, що виснажують народне тіло. Наша міська цивілізація все бере..., нічого не даючи взамін” [32, с.48].

Помічене протистояння не давало спокою і письменнику Валерьяну Підмогильному, що назвав махновський рух “великим походом села на місто”. “Село вийшло зі своїх мазанок і стріх і наклало руку на цей незрозумілий механізм, звідки йшли всі накази, куди вивозились податки, де жили дідиці, звучала чужа мова і зникав вирощений в степах хліб. Село прийшло один раз могутнє, і місто стенулося від палкого дихання степів, здавалось, підвладних йому назавжди” [33, с.30]. Подібні сюжети нашої історії поки що не користуються увагою істориків, але очевидно, що в “махновщині” простежується наявність процесу конфронтації економічних укладів і способів життя цивілізації в кризових умовах, що, безумовно, є важливою науковою проблемою.

Ситуація громадянської війни розв’язувала проблеми шляхом озброєної конфронтації. Це був час, коли організоване селянство ще могло змагатись із залізною силою індустрії. “Змагання живої сили з залізною”, – саме так оцінював сутність махновського руху російський поет С. Єсенін [34]. Цього факту не минули і деякі перші дослідники махновщини, зокрема М. Кубанін, який одним з головних принципів махновської політики вважав “положення повного невтручання міста в сільські справи” [35, с.147]. В більшості своїй махновці оцінювали сутність подій як “селянську революцію”, твориму селянами і для селян. Власне, Н. Махну для того й знадобилися “міські” анархісти, аби зруйнувати цю односторонність і спробувати оволодіти містами, пристосувавши міську промисловість для потреб села. Економічна координація зусиль села та міста мала в ідеалі призвести до злиття суспільства: “Необхідний один міцний трудовий союз, одна робітничо-селянська сім’я”. Ця анархо-комуністична ідея наближала махновців до сучасних їм соціалістичних течій.

Відчуття необхідності існування чіткої політичної програми руху призвело до її випрацювання у важких фронтових умовах у вигляді кількох офіційних документів. Побойовання щодо можливості відриву інтересів і потреб військової влади від соціальної дійсності викликали процес постійної кореляції програмних положень, головним чином на місцевих представницьких з’їздах, за умови збереження єдиного ідеологічного табу – тези щодо побудови в майбутньому безвладного суспільства, що було досить помірною вимогою.

Махновська політична програма не змогла позбутися повністю елементів утопізму. Однак, без певного періоду перевірки теоретичних положень на практиці уникнути цього не зміг, здається, жоден політичний проект. Часу ж, що його історія відвела для апробації махновської програми, було недостатньо, аби запровадити в життя її базові положення, але це не доводить, що це взагалі було неможливо через якісь її структурні недоліки.

Джерела та література

1. Ерте Д. Політична програма анархо-махновщини // Літопис революції. – 1930. – № 1-2; Кубанін М. Махновщина. – М., 1928.
2. Короленко В. Землі! Землі! – М., 1992.
3. Махно Н. Воспоминания. – К., 1991. – Кн. 2.
4. Шубин А. Махновское движение. 1917-1921 гг. // Дружба народов. – 1993. – № 3.

5. Тепер І. Махно. – Харків, 1924.
6. Goldman E. My dissilussion with Russia. – Garden Citi; N.Y., 1923.
7. Махно Н. Воспоминания. – К., 1991. – Кн. 3.
8. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993.
9. Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди та реальність. – К., 1994.
10. Махно Н. Воспоминания. Кн.1. – К., 1991.
11. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993.
12. Махно Н. Воспоминания. – Кн.1. – К., 1991.
13. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993.
14. Volin. The unknown revolution (Ukraine, 1918-21). – L., 1955.
15. Путь к свободе. – 1919. – 11-24 мая.
16. Голос махновца. – 1920. – 21 ноября.
17. Ерте Д. Політична програма анархо-махновщини // Літопис революції. – 1930. – № 1.
18. Rossum van L.J. Proklamations of Makhno movements, 1920 // Intrrnationale Reviev of Social Histori. – 1968. – Vol. XIII. – Part 2.
19. Махно Н. Воспоминания. – Кн.2. – К., 1991.
20. Махно Н. Записки // Анархический вестник (Берлин). – 1926. – № 1.
21. Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы, документы. – К., 1991.
22. Махно Н. Воспоминания. – К., 1991. – Кн.3.
23. Бакунин М.А. Сочинения: В 5 т. – Т.5. – М., 1926.
24. Там само.
25. Путь к свободе. – 1919. – 25 октября.
26. Махно Н. Воспоминания. – Кн. 2. – К., 1991.
27. Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы, документы. – К., 1991.
28. Пивовар С. "...Я вполне понимаю какие чувства должны были развиваться в украинском народе по отношению к Российской империи..." (погляди П. А. Кропоткіна) // Віче. – 1993. – № 10.
29. Peters V. Nestor Makhno: The life of an anarchist. – Winnipeg, 1970 (Supplement № 1).
30. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993.
31. Шубин А.В. Проблема "переходного периода"... // Анархия и власть. – М., 1992.
32. Соловьев В. Еврейство и христианский вопрос: Соч. в 10 т. – СПб., 1911-1914. – Т.6.
33. Підмогильний В. Третя революція // Київ. – № 10. – 1989.
34. Шевелев М. Передчуття таки справдились // Друг читача. – 1990. – 11 жовтня.
35. Кубанин М. Махновщина. – М., 1928.

Summary

In the given article the author investigates the development of the political conceptions of Makhno's rebels in 1917-1921 and describes the content and main ideas of their program documents. It is stressed that Makhno's political program failed to escape the elements of utopism which is explained by lack of time for practical check-up of its theoretical grounds.

М. О. Фролов

ЗАПОРІЗЬКИЙ КРАЙ В АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ РЕФОРМАХ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ 1920-1930-Х РР.

Однією з актуальних проблем, що є предметом обговорень на політичному рівні в сучасній Україні, є адміністративно-територіальна реформа. Очевидно, що її планування і реалізація можливі лише з урахуванням наукових аргументів та історичних уроків.

Історія Запорізького краю 20–30-х рр. ХХ ст. демонструє низку неоднозначних підходів до реформування адміністративно-територіального устрою, часом з трагічними наслідками для населення. У даній науковій розвідці актуалізується питання сутності і наслідків реформ у цій царині в контексті політики більшовицької влади в Україні у 1920-х – 1930-х рр.

У вітчизняній історіографії теоретичні засади вивчення політико-адміністративних змін комплексно проаналізовані Я. Верменич [1], Г. Турченко [2]. На регіональному рівні окремі аспекти проблеми порушують М. Крилов [3], В. Мороко [4], О. Троценко [5], Ф. Турченко [4; 6].

За часів царату переважна більшість території сучасної Запорізької області входила до складу Катеринославської губернії. Вона включала в себе землі трьох повітів: Олександрівського, Мелітопольського та Бердянського. Хоча історично та ментально у свідомості українців реально існувала уява про Запорізький край, як про географічно та територіально окреслене поняття, але в